

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻՒ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

4

Գառնիկ Ֆնտզեան, քաջ զբարարագէտ, հմուտ Ոսկեզարեան զրահանութեան, հայ բանասիրութեան դաշտին մէջ բաւականաչափ քրտինք թափած անձնատրութիւն, Անգլիա ապրած, Նոյնիսկ Շէյքսպիրէն ողբերգութիւն մը հայերէնի թարգմանած, իրաւունք կուտար մեզ ակնկալելու որ իր մտային կարողութիւնը զբաւականը պիտի ըլլայ արդարակալիւ քննադատի:

Ան ալ զբաղեցաւ Խորենացիով: Սակայն իր մերձեցումը Պատմահօր, անսքող արհամարհանք մը ունէր դէպի հնագրեան մատենագիրը: Իր աչքին Խորենացին բանագող էր և կեղծարար, ու անոր անուան յիշատակումը՝ իր բանասէրի արեան ճընշումը կը բարձրացնէր: Չենք կրնար ըսել թէ Բրիտանական կղզիներու կլիման և միջավայրը այնքան կը տաքցնէին հայ հնագէտը: Բայց իրականութիւն էր, որ Խորենացին անոր բարեխառնութիւնը կը վրդովէր:

Մեծ հրացող մը Կորինի, Գառնիկ Ֆնտզեան 1930ին հրատարակեց Մերոպի կենսագրին միակ գործը. (Վարդ Մաքրոցի: Ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Ֆնտզեանէ. Երուսաղէմ, 1930):

Քառածալ ճոխ տպագրութիւն մը, ուր իւրաքանչիւր էջի հազիւ մէկ երրորդ մասը, յաճախ ատկէ ալ պակաս, յատկացուած է Կորինի գրքին, իսկ էջին մնացեալ մասը կը գրաւէ Ֆնտզեանի բառաքննական, բաղդատական բացատրութիւնները և մեկնաբանութիւնները:

Անտարակոյս խնամեալ աշխատութիւն մը, որ հեղինակէն պահանջած և ստացած է տքնաջան ուսումնասիրական ճիգ:

Կը խորհիս թէ 1930 թուականին, այլ ևս կիրքերը յոգնած ըլլալու են, սանձարձակ ճախրանքները կարգ կանոնի ենթարկուած, և ողջախոհութիւնը անգամ մ'ալ

իր իշխանութիւնը տարածած բանասիրութեան ազարակին Խորենացիի յատկացուած դաշտը:

Կը խորհիս նաև թէ Կորինի գործին նուիրուած այս գրքի էջերուն մէջ Խորենացիի բաղձաբարձար գլուխը գոնէ ազատ պիտի ըլլայ նախատական պարտաւորութիւններէ նետուած քարերէ, և միմիայն իր անուան անցողակի յիշատակուիլը տեսնելով քիչ մը շունչ առնէ:

Ֆնտզեան այդպէս չէր մտածեր:

Գրքի ներածութեան մէջ կը գրէ. «Իսկ Խորենացի՝ այնքան տարբեր Փարսեցիի ազնիւ նկարագրէն՝ ըստ իր բարի սովորութեան, անբարեմտութիւնը ունի քաղելու Կորինէն, բայց խորշելով իր աղբիւրին անունը տալէ, այլ ընդհակառակն ինքզինքը աղբիւր կը ներկայացնէ ըսելով «Որպէս լուայ ի հաւատարիմ արանց» (ընդգծումը իրն է): (էջ Ե.):

Իսկ գրքի մէջ, «Բառաքննութիւն և Համեմատութիւն», բաժնի մէջ կը հանդիպինք հետեւեալներու.

«Այս գլխաթափանց ծպտումը կ'առնէ Խորենացի՝ յայտնի չընելու համար իր բանաքաղութիւնը այստեղ (և ուրիշ տեղեր) Կորինէ, զի անպատկառօրէն յայտարարէր էր այս հատուածին սկիզբը «որպէս լուայի բաղձաց և ի հաւատարիմ արանց» (էջ 65):

Կամ,

«Իսկ սուտերուն սուտն է, երբ Մալթոցի մահուան պարագան կը ծածկէ իր Կորինէ բանաքաղելը, և անձնապէս իր ըսածն ըլլալ կը յայտարարէ: Այս ամէնը պայծառ ցոյց կուտան Խորենացիի որքան անփտահելի և անբարեմիտ լինելը: . . . Յերիւրանք անհաւատալի Խորենացիի մեղքին . . . Այս ալ Խորենացիի երեւակայութիւնն է» (66):

Վեց տարի վերջ, 1936, Ֆնտզեան դեռ յոռետես է Խորենացիի մասին:

«Խորենացիի յամառօրէն ինքզինքը Սահակ-Մերոպ երկու հայրերուն աշակերտ Հինգերորդ դարու մարդ ներկայացնելու անտարակուսելի կեղծիքը, որ թէպէտ կըրնայ ունենալ իր պատճառները, հայրենասիրական, անձնութեան թէ այլ, սակայն չզաղրիր կեղծիք ըլլալէ» (Անահիտ, 1936, Յունուար-Մայիս):

Նկատեցի՞ք Անտարակուսելի բաժը:

Միթէ մտքի վերապահ կասկած մը չ'իշխե-
թաղար զրոյին կողմէ: Բայց իր մտահո-
գութիւնն էր որ դուն այլևս զոյղն խեղ
կասկած չունենաս կատարուած կեղծիքի
մասին:

5

Շատ լաւ: Որքան տեսն որ այս ան-
լուր կեղծիքը, — տարակուսելի կամ ոչ —,
ի գործ զնոյրը Իններորդ դարէն անդին չէին
կրնար տանիլ, (քանզի այդ դարէն վերջ
եկող հայ մատենագիրներու համար Խորե-
նացին արդէն հռչակեալ պատմիչ է), մեղի
կը փնար ճամբու եզրին, ստուերոտ անկիւն
մը նստիլ, քիչ մը շունչ առնել և բարե-
յայտ ակնկալութեամբ եզրակացնել թէ,
այլևս կատարել յարձակողականին խօթափը
զիտի նուագէր և աւելի տանելի — թերեւս
ալ խոհեմ — ընթացք մը ստանար:

Վերջապէս, յետ այնու ըլլալիքը ու-
րիշ բան չէր, այլ որոշել թէ կեղծարարը
Իններորդ դարու ո՞ր տարիին գրած կրնար
ըլլալ Հայոց Պատմութիւնը: Այսպիսի աշ-
խատանքի ընթիւմ ինքնին կիրքեր հրահրե-
լու կայծեր չէր կրնար յառաջացնել: Մէկը
կ'ըսէր 820 թուականին, միւսը՝ 830, մի-
ուրիշը՝ 840, կամ 850, 860 և այլն: Զայ-
րանալու տեղի չկար: Խորենացիի գրքէն
տող մը կամ երկու մէջբերում կ'ընես, և
կը յայտարարես թէ այս տողերը այսինչ
տարիէն առաջ գրուած չէին կրնար ըլլալ,
հետեւեալ պատճառներով, և կը ներկայա-
ցնես պատճառներդ, պրծաւ գնաց:

Կը սխալէինք:

Ստուերոտ անկիւն նստելով՝ դեռ չունե-
լներին չտեսած, նոր ուռմբ մը կը պայթէր:

Այս անգամ նոյնինքն Մովսէս Խորենացի
կոչուած անձնաւորութիւնն էր որ լիկուի-
սացիայի կ'անթարկուէր: Եւ այս ապշեցու-
ցիչ ելոյթը կատարողը, յանդուգն ոմբա-
ծիքը, պատահական սկանակ բանասէր մը
չէր, այլ Վիեննայի Միթիարեաններէն Հ.
Ներսէս Ակինեան:

Ան կուգար ըսելու թէ Մովսէս Խորե-
նացի անունով հեղինակ մը գոյութիւն չէ
ունեցած և անոր անունով մեղի հասած
պատմութիւնը զրի առնուած է Ղևոնդ Ե-
րէցի կողմէ Իններորդ դարու առաջին տաս-
նամեակին: (Մատենագրական Հետազոտու-

թիւններ. Հատոր Գ. Ղևոնդ Երէց եւ Մով-
սէս Խորենացի, Վիեննա, 1930):

Հ. Ակինեանի այս ապշանք առթող
զիւտին մենք անդրադարձած էինք: (Տես
մեր Խորենացի, Եղիշեկ եւ Հ. Ներսէս Ակինե-
ան, Երուսաղէմ, 1951): Հոս կ'անարկենք
ատոր, մեր պատմութեան շղթային պէտք
եղած չափով:

Իր այս արմատական վարկածը մեղի
կը ներկայացնէր հետեւեալ կերպով: Փու-
թամ ըսել թէ իր ոչ-սխալէմաթիք երկար
գրութիւնը՝ կեղբոնացած ուշադրութեամբ
քննելով է որ կրցանք յաջողիլ յստակ ու-
րուագիծ մը կազմել իր ըսածներուն, որ
կուտանք հոս:

Ղևոնդ Երէց 774 թուականին, երբ 45
տարեկան էր, զրեց Արարական տիրապե-
տութեան տակ տառապող Հայաստանի 134
տարինեւու պատմութիւնը (640-774): Որ-
պէս վերջարան այս պատմութեան, Ղևոնդ
Ոգր մ'ալ գրի առաւ, տեսակ մը հրաժեշտի
խօսք իր ընթերցողներուն: Այս վերջարանը
այն հռչակաւոր Ոգրն է, որ այժմ կը
գտնուի Խորենացիի Պատմութեան վերջը:

Տասնվեց տարիներ կ'անցնին, 790ին,
Ղևոնդ այժմ 61 տարեկան, դարձեալ գրիչը
ձեռք կ'առնէ, կը գրէ սոյն տասնվեց տա-
րիներու պատմութիւնը, որպէս շարունա-
կութիւն նախորդին, ու այդ ալ լրացնելէ
յետոյ, կ'առնէ վերոյիշեալ Ոգրը, փոփո-
խութիւններ մը կը կատարէ, զայն պատ-
շաճեցնելու համար Պատմութեան նոր մա-
սին, և անով կը փակէ իր մատենան:

Մատաւորապէս քսան տարի ևս կ'անց-
նի: Ղևոնդ ութսուն տարեկան է: Այս
անգամ Մահակ Բագրատունի իշխանէն
հրահանգ կը ստանայ գրելու հայոց պատ-
մութիւնը: Երբունի մատենագիրը այդ
գիրքն ալ կը գրէ և օրին մէկը կը մեռնի:

Իր մահէն տարիներ վերջ, մարդուն
մէկը նշմարեր է, որ Հայոց Պատմութեան
վերջաւորութիւնը յանկարծական է և ան-
աւարտ գործի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ:
Զայն ընդօրինակելուն, Ոգրը առած է Ա-
րարական շրջանի պատմագրքէն, և դետե-
ղած Հայոց Պատմութեան գրքին վերջը:

Այս ընդօրինակողը այդքանով ալ չէ
գոհացած: Անխմանալի յանդգնութեամբ մը,
որուն հաւատալու համար՝ բաւական բան
մեր մտքերէն աւելնք նետենք, կ'որոշէ

ձերութիւնի Ղանդէ ընդօրինակած Հայոց Պատմութեան որպէս հեղինակ ցոյց տալ ուրիշ անձ մը: Կ'որոշէ նաև որ այս հեղինակը Հինգերորդ դարու մատենագիր մը ըլլայ: Ըստ այնմ, Պատմութեան մէջ իր կողմէ տողեր կ'աւելցնէ, ուր հեղինակը ինքզինքը Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներէն մին կը ներկայացնէ: Յետոյ այս նենգամբար ընդօրինակողը իր նորագլուտ հեղինակին անուն մը կը փնտռէ և ահա երջանիկ զուտը, Մովսէս Խորենացի: Առաջին անունը թերևս Մովսէս Մարգարէէն թելադրուած: Խորենացին ալ հաւանաբար սրամիտ բանաստղի արդիւնք: «Խոր արմատէն ածանցուած, կամ՝ խորին = խմբատուն, հմուտ. . . » որ ընդ խորս եանց պատմութեան հայոցն:

Ահա ներկայացուցինք Հ. Ակինեանի դարմանադան վարկածը, հաւատարմ կամ ոչ:

Խորենացիի քննադատութեան պատմութեան մէջ Հ. Ներսէս Ակինեանին պէտք է տրուի բռնադատելի մտամարդանքներու մաղխատրոսի թղթէ պատկը: Մանաւանդ կեղծարարներ տեսնելու իր մարմաջով: Խորենացին այսկերպ զրուծումիս ենթարկելէ վերջ, քանի մը տարի յետոյ, միննոյն յատու եռանդով և միննոյն զգէնքներով լիկուիսցիա կ'ընէր Եղիշէն: Պէտք է արձանագրենք որ Հ. Ակինեան նոր բան մը կ'ըսէր երկու մատենագիրներու պարագային ալ. թերևս իր միակ նպատակն ալ է նոր բան մը ըսել, որ իրմէ առաջ ունէ բանասէր ըսած չըլլայ: Բայց ի՞նչ նորութիւն: Ուր կամայական վերլուծութիւններ բարե կուտան բռնադատելի եզրակացութիւններու: Եթէ Հ. Ակինեան կը սիրէ կեղծարարներ տեսնել, շատ բարի, սակայն ինչո՞ւ կեղծարարական ըմբռնելի տրամաբանական արարք մը չկրնար հրամցնել, և կ'իլլէ բողբոջին անհաւանական ենթադրութեան մը վրայ քրտինք կը թափէ:

Ինչո՞ւ անհաւանական: Որովհետեւ Հ. Ակինեանի գտած կեղծարարները, երբ իրենց այգապանի ձեռնարկը կը սկսին, իրենց կեղծիկ ուղած զրքերուն բազմաթիւ ձեռագիրները արդէն գոյութիւն ունին, ինչպէս նաև զանոնք կարդացողներու ստուար թիւ մը:

Թէ Խորենացիի և թէ Եղիշէի մասին իր ներկայացուցած մանուածապատ վարկածը, որ ընթերցողին — հոգ չէ թէ որ-

քան բարեացակամ — զիւրահաւանութիւնը անհարկի ճշումի կ'ենթարկէ, կրնար շատ զիւրութեամբ ընդունելի ձևի մը գնել: Զոր օրինակ, Ղազար Փարպեցին առ վահան Մամիկոնեան գրած թուղթին մէջ յիշատակութիւնը կ'ընէ Մովսէսի մը, «Փիլիսոփա», «Էռուստորիչ», որ տողտողալու զրքեր գրած է, որոնք մէկ երկու դար վերջ կորսուած են: Ութերորդ կամ Իններորդ դարուն, (ուր որ կամքը կ'ուզէ գնել Խորենացիի Պատմութիւնը), կեղծարարը, ի մօր ունենալով Ղազարի յիշած Մովսէսը, կը գրէ Հայոց Պատմութիւնը և Մովսէսի անունով հրապարակ կը գնէ:

Սա աւելի ընդունելի է և հաւանական: Ու նման կեղծարարութիւն կատարուած ալ է: Օրինակ, Բերտոս Բաղդէացի պատմիչին գիրքը, որ Խորենացիի ալ յիշած բազմաթիւ աղբիւրներէն մին է, դարեր վերջ կորսուած է: 1498ին, Ժիովաննի Նաննի անունով Տոմինիկեան վանական մը, Հոմի մէջ հրատարակեց իբր թէ նորագլուտ Բերտոսի գործը լատիներէն, իր նոթագրութիւններով: Բառածալ հատորը մէկէ աւելի ապագրութիւններ ունեցաւ: Բայց վերջէն ապացուցուեցաւ որ Նաննիի կողմէ կեղծուած էր ամբողջութեամբ:

Կամ, ուրիշ օրինակ, հին հեղինակի մը զրքին միմիայն մէկ հատիկ գոյութիւն ունեցող ձեռագիրը կերպով մը ձեռքը կ'անցնի: Մարդ բան չգիտեր այդ մասին: Գիրքը կը հրատարակես որպէս քու հեղինակութիւնդ:

Տասնհինգերորդ դարուն, Արէզա քաղաքէն Լէօնարտո Բրիւնի (Leonardus Gretinus) ձեռք ձգեց Պրոկոպիոսի (Վեցերորդ դարու պատմիչ) յունարէն մէկ գործը Իտալո-Գոթական պատերազմի մասին: Վըստահ ըլլալով որ ուրիշ օրինակ մը գոյութիւն չունի, ան 1470ին լատիներէն լեզուով սոյն գործը հրատարակեց իր անունով որպէս հեղինակի: Նոյնիսկ Լէօնարտո մահէն վերջ, քանի տարիներ, այս գիրքը իր համբաւը տարածեց: Մինչև որ օրին մէկը յունարէն երկրորդ ձեռագիր մը գտնուեցաւ և Լէօնարտո աստղը մարեցաւ:

Հայր Ակինեանի պարագան կը յիշեցնէ ուրիշ բանասէր մը:

Ժան Հարտուին (1646-1729): Այս անձը ձիգութիւն կրօնական մ'էր: Բազմահմուտ և

բազմակողմանի մէկը, քաջածանօթ դասական գրականութեան և գրամագիրութեան, որոնց մասին գրքեր հրատարակած:

1690ին գրքոյկ մը գրի առաւ, ուր կը պնդէր թէ բոլոր դասական գործերը, Յոյն և Լատին (բացի Կրկերոն, Վիրգիլիոսի Մեակալանց, Որատիոս և Պլինիոսի Բնական Պատմութիւնը), ինչպէս նաև Եկեղեցական Հայերու Հատերուն գրութիւնները, մէջը ըլլալով Սր. Օգոստինոսը և Սր. Յերենիմոսը, իրականին մէջ գրուած էին խումբ մը նենգամիտ ուսումնականներու կողմէ խալիլոյ մէջ 1350էն 1480 թուականներու միջև: Եւ թէ այն ամէն ձեռագիր, որ իբր թէ Տասնորորորդ դարէն առաջ գրուած կը ներկայացուի, սոսկական կեղծիք է:

Հակառակ իր համոզման, Հարտուինի այս ելոյթը խեղադարային բան մ'էր: Սա-

կայն անոր մեթոսը բազմաթիւ հետեորդներ ունեցաւ երկար ատեն, գրեթէ մինչև այսօր:

Խորենացիի հարցին Հ. Ակինեանի կողմէ տրուած այս լուծումին ուրիշ բանասէրներ շատ կարևորութիւն չտուին, և Հարունակեցին իրենց հասկցած ձևով հետապնդելու հեղինակը Խնեհորդ դարու մէջ: Այլևս Վեցերորդ, Եօթներորդ և Ութերորդ դարերը ի պատուի չէին, և եթէ հոս հոն կը գտնուէին բանասէրներ որոնք սոյն դարերէն միոյն մէջ տեսնել կ'ուզէին Խորենացիին, անոնք հեղինակաւոր ձայներ չէին համարուէր: Ինչպէս, օրինակ, Ա. Ջամինեան, Հ. Ակինեանի գրութենէն տարի մը վերջ, 1931ին, Խորենացիին կը զետեղէր Եօթներորդ դարու առաջին քառորդին մէջ:

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

ԳԻԼԳԱՍԷՇԻ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԿԶՐՆԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

